

KAPITEL 11 / CHAPTER 11 ¹²
**SYSTEMATIZATION OF THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL
BASIS FOR THE RESEARCH OF THE PROBLEM OF CORRUPTION AND
BRIBERY IN STATE INSTITUTIONS OF THE UKRAINIAN
GOVERNATIONS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH - EARLY 20TH
CENTURIES**

DOI: 10.30890/2709-2313.2024-32-00-034

Вступ.

Корупція є однією із головних негативних проблем існування незалежної України. Саме корупційні явища уповільнюють перетворення України на правову державу, в якій повинна забезпечуватись рівність громадян та відповідальність їх перед законом незалежно від матеріального чи соціального статусу. Породжені корупцією та хабарництвом соціально-економічні та політичні виклики несуть в собі загрозу незалежності та національній безпеці України. Важливо наголосити на тому, що подолання корупції та її руйнівного впливу на суспільство та державу є однією із основних передумов євроатлантичної інтеграції України, що в умовах повномасштабного російського вторгнення посилює життєву важливість цього питання для українського суспільства та держави.

Тому дослідження суті корупційних явищ та методів протидії їм в незалежній Україні визначається своєю актуальністю, по-перше, не тільки безпосереднім комплексним аналізом сучасного стану цієї життєво-практично значимої проблеми, а й, по-друге, тим, що протягом свого існування як держава або в державних утвореннях на українських землях був накопичений визначний досвід з її вирішення. Вивчення та узагальнення останнього в деякій мірі може бути врахованим на сучасному етапі. У процесі порівняння можна виявити спорідненість із сучасними корупційними схемами, а також перейняти найбільш ефективні методи протидії цим негативним явищам.

Визначилась загальноприйнятна періодизація історіографії проблеми – «дорадянський», «радянський», «сучасний період» та проблематика. Здобутки

¹²*Authors: Burylov Kostiantyn Vaulenovych*

останнього періоду досить тотожно по своїй змістовній суті характеризуються багатьма рисами, що притаманні реаліям сучасної України. Їх авторами є знані дослідники історії України XIX – початку XX століть, співробітники Інституту історії України НАН України, а також науковців окремих регіонів України. Загалом ці дослідження охопили визначене коло учасників, які в своїх наробках виділяли історичний, економічний, соціальний, правовий, політичний, лінгвістичний тощо аспекти.

11.1. Історіографія проблеми.

Історіографія проблеми складається з розгляду наукових праць, що побачили світ у перші два десятиліття XXI століття.

По-перше, наукові праці, що присвячені загальним питанням змісту періоду вивчення проблеми та основним методологічним питанням у підходах до його реалізації. Це, насамперед, історичні доробки, якими займалися провідні фахівці Інституту історії України. Так, у працях доктора історичних наук, професора та члена-кореспондента Національної академії наук України О.П. Реєнта[1, 2, 3] визначається зміст методологічних підходів, з'ясовується суть та основні напрямки дослідження загальних складових періоду історії України середини XIX – початку XX ст. Вчений характеризує соціальні та політичні процеси на українських землях, які відбувались у другій половині XIX – на початку XX століть.

Змістовними є і праці доктора історичних наук, професора В. С. Шандри[4]. У своїх наукових доробках дослідниця конкретно розглядає історію генерал-губернаторств, які були створені з українських губерній, акцентує увагу на структурі чиновницького апарату та на методах й засобах управління набутими територіями.

По-друге, значимість і актуальність проблеми відтворюється і регіональним аспектом вивчення, що зроблений науковцями університетів та наукових установ

України. Серед них слід виокремити доробки доктора історичних наук, професора І. В. Довжука[5, 6], У своїх працях вчений розглядає кардинальні зрушення у соціальній та економічній сферах українських губерній середини ХІХ століття. Зокрема стверджується, що утвердження товарно-грошових відносин впливало на національну самосвідомість українців, а останнє в подальшому сприяло зародженню громадянського суспільства.

По-третє, визначилось коло українських науковців, які у своїх працях конкретизували такі важливі аспекти, як зародження, становлення та розвиток банківської системи на ринкових засадах та діяльність правоохоронних органів означеного періоду. Серед праць присвячених даній проблематиці, на погляд автора, насамперед можна виділити наступні: «Соціально-правовий статус банкірів і банкірських установ Півдня України першої половини ХІХ ст.» В. В. Шевченко[7]; «Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906 – 1916 рр.)» В. Д. Терещенка[8]; «Політична корупція: сутність, поняття, заходи протидії» М.І. Мельника[9].

Вищенаведене надає можливість зрозуміти характер політичних та етнонаціональних процесів в українських губерніях досліджуваного періоду, процес створення та організації чиновницького адміністративного апарату, що, у свою чергу, постає основою для дослідження процесу формування середовища для корупційної діяльності чиновників та виявлення глибинних причин корупції та хабарництва.

По-четверте, публікації, що конкретно присвячені засобам боротьби з негативними явищами в українському суспільстві другої половини ХІХ – початку ХХ столітті: «Клієнтизм та здирництво: корупція в перехідному суспільстві» А. Шайо; «Загальна характеристика норм кримінально-правової охорони бюджетних відносин в Україні в ХVІІІ-ХІХ ст.» І. О. Трубіна; «Хабарництво на Правобережній Україні: суспільно-історичні передумови, особливості та засоби протидії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) С.С. Падалки тощо.

Руйнівні наслідки корупції та хабарництва вивчав, зокрема, В. Б. Молчанов.

Серед розглянутих і узагальнених дослідником джерел наведемо наступне: «Гігантські масштаби посадових зловживань на нижчих щаблях влади були наслідком значних обсягів корупції та казнокрадства й при самому імператорському дворі. Зокрема на початку 50-х рр. XIX ст. директор канцелярії Комітету про поранених, камергер двору і таємний радник О.Г. Політковський поцупив з державної скарбниці не багато, ні мало, а 1 004 901 руб. 63 коп. У цей період в армії протягом 25 років померло 106 1839 нижчих чинів, що становило 40,4 % її особового складу. Практично з кожних 5 рекрутів, які ставали солдатами, 2 помирили»[10, с. 255]. Даний приклад є типовим і свідчить про величезні масштаби корупції та хабарництва, про толерантне ставлення до цього явища самої верхівки влади та про те, що корупція була причиною багатьох смертей.

Акцент уваги на причинах неефективності антикорупційних заходів, а саме таких, як зростання кількості чиновницького апарату, низькій рівень професійності чиновників, недуже суворі заходи покарання зроблено у науковій доробці М. О. Ярошенко «Протидія корупції в судовій системі Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст».

Але не дивлячись на всі заходи влади, які були спрямовані на протидію корупції та хабарництву, їх рівень був вражаючим. Дуже доцільний приклад, який підтверджує даний факт, наводить у своїй статті дослідник В. Б. Молчанов, а саме: «Корупція і хабарництво процвітали навіть у середовищі карного розшуку. Приміром, київський поліцмейстер В. Цихоцький на початку XX ст. особливо відрізнявся хабарництвом, порушенням штатного розкладу, привласненням значних сум грошей. Цей «скромний» держслужбовець у результаті такої діяльності придбав убогу «хатинку» у вигляді невеличкої маєтності на Полтавщині вартістю 100 тис. руб., після чого, за власним бажанням, вийшов у відставку в чині генерал-майора на державну пенсію»[10, с. 258].

Доречним буде згадати й про недоліки дореформеної судової системи Російської імперії, для якої затягування розслідування кримінальних справ було

звичним явищем. Для підтвердження даного факту можна навести приклади зі звіту міністра юстиції за 1863 р в якому вказувалось, що до 1 січня 1864 р. з числа незакінчених справ перебувало в розгляді понад 20 років 561 справа, понад 15 років – 1466, більш 10 років – 6758[11, с. 94].

Водночас можна підкреслити, що в цілому кількість праць незначна, охоплює не всі регіони України.

11.2. Джерельна база.

Дослідження корупційних справ фондів Державного архіву Харківської області дають можливість вивчити конкретні види хабарницької діяльності чиновників та сільських службовців українських губерній Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століть, а також більш детальніше зрозуміти всю багатоманітну природу корупції та її взаємозв'язок з іншими протизаконними діями державних службовців. Такими прикладами є документи фонду 9 – Харківської палати кримінального суду, опису 1:

Справа 61.12 стосовно О. Д. Щербини, обвинувачуваного у не фіксуванні в приході різного збору грошових сум, що давало йому можливість незаконного заволодіння даними коштами;

№ 16.49. Справа стосовно О. М. Чернова та Т. Сокольникова, яких було обвинувачувано у підміні державних асигнацій підробленими мідними монетами, що є дуже цікавим прикладом витонченості корупційних схем, до яких вдавалися корупціонери досліджуваного періоду. Приклад даного порушення закону дозволяє більш суттєвіше зрозуміти взаємозв'язок корупції з іншими видами злочинів;

№ 21.54. Справа по О. С. Риполову, обвинувачуваного у видачі за хабар у вигляді 150 рублів фальшивих свідоцтв рекрутам;

№ 149. Справа про І. Богатирьова, підсудного за виписування фальшивих свідоцтв;

№ 85.46. Справа про зникнення зі скрині Сумського земського суду 170 рублів.

Наведені справи наглядно ілюструють негативні прояви у вигляді фальшивомонетництва, хаосу тощо в конкретній судовій установі окремої української губернії, а їх типовість доводить висновок про хаос в судовій системі імперії в цілому.

Як свідчать розглянуті вище напрацювання попередників, в наукових доробках дуже мало використано періодичних видань та загальних друкованих відомостей, які зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. В них висвітлюється повсякденне життя правоохоронців та банкірів, які були засуджені за хабарницьку та корупційну діяльність. Цей матеріал дозволяє виявити мотиви та витoki появи цих негативних явищ. Також це надає змогу накопичити багатий матеріал для вивчення суспільної протидії хабарництву та корупції. Отже, зазначений аспект потребує ґрунтовного дослідження та використання.

I категорія. Нормативно-правові акти, які приймалися та набирали свою юридичну силу в досліджуваний період. Серед них надважливе значення має «Уложення про покарання кримінальне та виправне» 1845 року, яке передбачало відповідні види покарання за хабарництво. Введення в дію 1846 році даного закону є одним із найважливіших заходів державної протидії хабарництву та корупції серед адміністративно-чиновницького апарату управління українськими губерніями.

За факт хабарництва, 402 статтею даного закону було передбачено наступні види покарання: по-перше, позбавлення всіх наданих прав та привілеїв й заслання такого чиновника на проживання до Томської або Тобольської губерній, з позбавленням волі від одного до трьох років, а також до цього могло додатись тілесне покарання у вигляді побиття різками; по-друге, такого чиновника-хабарника могли відправити до арестанських рот цивільного відомства терміном від двох до шести років. Але якщо чиновник, який вперше отримав такого хабаря, більш-менш щиро покаявся, то 402 статтею була

передбачена можливість обмежити покарання звільненням із служби та посади або ж лише оголошення суворої догани [12, с. 175].

Аналіз 402 статті «Уложення про покарання кримінальне та виправне» дозволяє зробити висновок про її юридичну недосконалість, яка давала можливість чиновнику після каяття уникнути суворого покарання, що на нашу думку не давало можливості більш ефективно притягувати таких чиновників-хабарників до відповідальності.

II категорія. Статистична звітність. До цієї категорії джерельних документів відносяться щорічні видання книг – «Списки цивільним чинам відповідного відомства», у яких зазначалися дані про службу чиновника, його нагороди та заохочення і стягнення. Сучасні дослідники вказують на запровадженні публікацій майнового становища чиновників імперії як дуже важливого факторі протидії корупції за часів правління імператора Олександра II. Зокрема, О. М. Ярошенко відмічає той факт, що головним позитивним моментом у цих книгах була інформація про розмір отриманого жалування й наявність майна, не лише тільки особистого, а й найближчих родичів. Публікація даних книг давала змогу легко виявити задеклароване та реальне становище чиновників [13, с. 34-35].

Неможливо не звернути увагу на один із найцікавіших документів, який потребує ретельного вивчення – це «Витяг із всепідданого звіту сенатора Половцева з ревізії Київської губернії» 1880 року. В якому наведено багато типових проявів корупційної діяльності чиновників Київської губернії. Найодіознішим прикладом недбалості та корупції в адміністративно-чиновницькому середовищі губернії є історія, яка почалась ще в 1875 році, коли Звенигородський повітовий справник доповідав губернатору про незадовільний стан моста через річку Тікич. На зазначені звернення ніхто не звертав уваги, аж поки в 1877 році даний міст не було знесено водою. З 1877 по 1881 рр. тривала переписка стосовно даного випадку, але до будівництва моста справа так і не дійшла, що зовсім не завадило губернському керівництву щорічно протягом трьох років виділяти та проводити по відповідному кошторису 300 рублів на відновлення згаданого зруйнованого моста;

III категорія. Періодика. Преса та різні періодичні видання, зокрема такі як «Киевская заря», «Заря», «Шершень» в завуальованій сатиричній формі висміювали хабарництво серед чиновників та акцентували увагу широкого загалу людей на суспільній шкоді, яку завдає корупція. Варто зазначити, що в журналі «Шершень», який характеризувався найбільшою антихабарницькою спрямованістю, дуже часто публікувалися твори найкращих українських літераторів того часу, а саме таких як І. Франко, І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський тощо;

IV Категорія. Конкретно задокументовані архівні корупційні справи. Вивчення друкованих відомостей, які зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського та специфічних джерел державних архівів стосовно конкретних корупційних справ щодо притягнення до судової відповідальності чиновників й сільських службовців за хабарницьку та корупційну діяльність. Зокрема, видачі фальшивих документів, фінансових махінацій, нецільових розтратах коштів, безпосереднього викрадення коштів із державних установ. Все це дає підстави вважати, що такі ж факти корупційної діяльності, якщо це було в практиці судових рішень, були розповсюджені в усіх українських губерніях. Саме вивчення таких корупційних справ надає змогу об'єктивно вивчити причини, особливості та наслідки корупційної і хабарницької діяльності чиновників.

11.3. Теоретико-методологічна основа дослідження.

Сьогодні українське суспільство та держава в цілому переживає найдраматичніший період у сучасній історії – повномасштабне російське воєнне цивілізаційно-культурне ментальне вторгнення на суверенну територію України та в інформаційно-світоглядний вимір українців. В умовах війни доводиться існувати та розвиватися не тільки суспільству, соціально-політичним інституціям та державі, а й українській історіографічній науці. З упевненістю

можна сказати, що сучасна російсько-українська війна має два основні виміри: фізичний, який матеріалізується безпосередньо на полі бою, одним із факторів якого є окупація значної території України; інформаційно-світоглядний вимір війни проявляється в агресивній дискредитації з боку Російської Федерації української історіографічної науки, яка науково доводить та обґрунтовує природність державотворчих процесів на території сучасної України, що логічно завершилися постановням сучасної незалежної української держави.

Для того, щоб ліквідувати суверенітет та незалежність держави, недостатнього фізично окупувати територію, запровадити окупаційну адміністрацію на місцях та встановити маріонетковий режим, всі перелічені методи лише тимчасово перетворюють поневолені народи на васалів імперії. Для ефективного загарбання необхідно знищити ментальну ідентичність, одним із найважливіших факторів формування якої є існування та вплив національної історичної науки.

Саме тому за багато років до російсько-української війни, проти історичної української науки здійснювались масштабні агресивні акції з дискредитації, що супроводжувалися звинуваченнями українських істориків у переписуванні історії. Окремі антинаукові ідеї пересічних людей, які не є професійними фаховими істориками подавалися й досі репрезентуються засобами масової інформації Російської Федерації як реальні наукові факти української історіографічної науки, котрі нібито серйозно розглядаються українськими істориками. Безсумнівно, що такий інформаційний продукт формує у споживача на підсвідомому рівні фіктивну думку про те, що українська історія це не наука, а українські історики є не справжніми науковцями, і тому їх наукові аргументи щодо природності існування незалежної України не слід сприймати серйозно. Все це є ідеологічним обґрунтуванням війни проти України.

Отже, для того щоб ефективно протистояти ідеологічній пропаганді, українська історіографічна концепція повинна бути об'єктивною, політично неупередженою та вибудовуватися на доведених наукових фактах. Саме тому при написанні дисертації необхідно послуговуватися принципами методів

історизму, об'єктивності та усебічності.

Метод історизму яскраво проявляється через вивчення етимологічного аспекту, який впливає з того, що у процесі реалізації мети дослідження потрібно зробити верифікування слова «хабарництво» в контексті світогляду підданих Російської імперії другої половини XIX – початку XX століть. Тоді можна зрозуміти ту обставину, яка виявляється у тому, що сучасні громадяни України по-іншому розуміють та інтерпретують явища хабарництва та корупції від мешканців українських земель Російської імперії другої половини XIX та початку XX століть.

Оскільки сприйняття та розуміння хабарництва в досліджуваній період відрізнялось від сучасного, то й результати ефективності державної протидії даному явищу потрібно оцінювати виходячи із тогочасних політичних, етнічних та соціальних реалій.

Перш ніж далі розглядати явище корупції та хабарництва, нам потрібно чітко визначити етимологію даних слів. Аналіз етимології досліджуваних слів дозволяє нам зрозуміти інтерпретацію та ставлення до цього явища широкого загалу людей, починаючи з простонароддя та закінчуючи інтелігенцією й науковцями того часу. Отже, в тогочасній живій народній російській мові, одержання чиновником, а також надання йому хабаря з метою одержання певних вигід протизаконним порядком, називалось «лихоимством» або «мздоимством».

В Енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона слово «лихоимство» ототожнюється зі словом «взяточничество»[14, с. 851]. Слово «мздоимство» теж за усіма етимологічними словникам визначається як «взяточничество»[15, с. 208]. В тому ж Енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона слову «взяточничество» надається наступне визначення: «як кримінальний юридичний термін, не зустрічається взагалі в нашому кримінальному законодавстві, котре перераховує лише окремі види корисливих посадових злочинів, не об'єднуючи їх одним найменуванням...». «Воно (рос мов.– «взяточничество») полягає в отриманні майнової вигоди від приватних осіб за дію або бездіяльність в межах службової компетенції посадової особи. Суб'єктом даного злочину не можуть

бути приватні особи, хоча ті дії, за які отримана вигода, по роду своєму і відносилась до таких, котра зазвичай входить в сферу діяльності посадових осіб. З іншого боку, не буде складу злочину, якщо посадова особа отримає незаконну вигоду за дії, котрі перебувають поза сферою її діяльності»[14, с. 213-214].

Аналізуючи етимологію наведених слів ми можемо зробити наступні висновки: по-перше, саме законодавство Російської імперії в досліджуваний період було далеким від досконалості; по-друге, ставлення до корупційних явищ було досить толерантним починаючи від нижчих верств суспільства та закінчуючи самою політичною елітою. Підтвердження останнього ми можемо віднайти у спогадах Н. П. Боголюбова про розповідь генерал-ад'ютанта. І. С. Фролова про те, що коли Микола I зібрав свідчення про те хто з губернаторів не бере хабарів навіть з відкупників, то виявилось що таких губернаторів лише двоє: київський губернатор І. І. Фундуклей і ковенський А. О. Радищев. Про даний факт Миколай I сказав наступне: «Что не берет взяток Фундуклей – это понятно, потому что он богат, ну а если не берет их Радищев, значит, он чересчур уж честен»[16, с. 156]. Даний факт дає нам чітко зрозуміти ставлення самої верховної влади Російської імперії до хабарництва вищих чиновників.

Метод об'єктивності. Корупція та хабарництво в Російській імперії мали всеосяжний характер. Корупціонерами були найдрібніші чиновники, поліцейські, губернатори та навіть царі з членами своїх сімей. Досліджуючи зазначені прояви цих явищ в українських губерніях Російської імперії, на перший погляд, може скластися враження, що ця специфічна особливість суспільно-політичного ладу притаманна лише для Російської імперії, але звернувши увагу на інші країни Європи, ми дійдемо до висновку, що корупційна складова суспільно-політичних відносин була гострою проблемою для багатьох європейських держав.

Метод усебічності. Даний метод дозволяє нам зрозуміти як корупція була пов'язана з іншими сферами соціально-економічного життя імперії та впливала на них, зокрема розглянуто фінансово-кредитну систему в деяких губерніях та виокремлено проблему корупції та хабарництва в фінансово-кредитній системі в

окремий предмет дослідження. В умовах бурхливої фази промислового перевороту, для здійснення швидкого та результативного перерозподілу фінансів, економіка Російської імперії потребувала розгалуженої та ефективної кредитно-банківської системи. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що корупція та хабарництво прямо впливали на економічний розвиток Російської імперії.

Висновок.

Джерельний аналіз показує, що систематизація та класифікація знайдених архівних матеріалів відіграє дуже важливу роль при написанні дисертаційної роботи, оскільки дає змогу найефективніше використовувати інформацію при написанні відповідних розділів дисертації, а також чітко дозволяє виявити малодосліджені джерельні матеріали відповідних державних архівів.